

КОНФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ У СКЛАДІ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ ТЕРМІНІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Досліджено конфіксальні професійно-технічні терміни, що функціонують у сучасній українській мові. Іменники розглянуто з точки зору їх словотвірних значень, функціональних і структурних особливостей. На широкому фактичному матеріалі показано специфіку використання кожного форманта у складі розглядуваних термінологічних утворень. Також увагу акцентовано на структурно-семантичних взаємодносинах між конфіксальними морфемами, за участю яких утворились аналізовані деривати.

Ключові слова: конфіксальні терміни, конфікс, словотвірне значення, лексико-словотвірні групи, формант.

Исследованы конфиксальные профессионально-технические термины, функционирующие в современном украинском литературном языке. Существительные рассмотрены с точки зрения их словообразовательных значений, функциональных и структурных особенностей. На широком фактическом материале показана специфика использования каждого форманта в составе исследуемых терминологических образований. Также акцентировано внимание на структурно-семантических взаимоотношениях между конфиксальными морфемами, с помощью которых образованы анализируемые дериваты.

Ключевые слова: конфиксальные термины, конфикс, словообразовательное значение, лексико-словообразовательные группы, формант.

The confixal professional and technical terms are studied in this article. The derivative semantics of these words, their functional and structural peculiarities are considered in this work. Analysing a great number of confixal nouns the author shows the specific character of every confix usage as a part of analysed terminological structures. Also attention is accented on the structural-semantic mutual relation of the confixal morphemes with the help of which the analyzed words were derivated.

Keywords: confixal terms, confix, derivative meaning, lexico-derivative groups, formant.

Українська термінологічна лексика останнім часом не раз привертала увагу науковців. Вона досліджувалася в різних аспектах, зокрема, у площині лексико-графічного опису (А. Бурячок, О. Лісна), походження, функціонування (Т. Михайленко, Л. Мурашко, Л. Яремко та ін.), теоретико-практичних засад перекладу (Г. Онуфрієнко). Особливої актуальності також набуло вивчення дериваційних процесів у системі українського термінотворення (П. Білоусенко, І. Іншакова, К. Качайло).

У мовознавчій літературі знаходимо два погляди на місце термінології у структурі сучасної української мови: більшість учених розглядає термінологію як підсистему загальнолітературної мови, інші науковці вважають термінологію, як і діалектну лексику, жаргони, різновидом української мови, що належить до пасивної лексики, оскільки значна частина термінів не є загальним надбанням, а функціонує у вузьких спеціальних сферах [3, с. 62].

Одним із найпомітніших процесів, що відбуваються сьогодні в термінологічній системі української мови, є процес активного поповнення її лексики, зокрема завдяки появі нових слів, що утворюються кофіксальним способом творення.

В сучасній українській мові відбувається значне розширення термінологічної лексики за рахунок конфіксальних структур. Цей процес найбільше спостерігаємо в сучасних професійно-технічній, зоологічній, ботанічній та медико-анатомічній терміносистемах. Стаття присвячена конфіксальним дериватам, що позначають професійно-технічні терміни.

До цієї категорії належать назви інструментів та їхніх деталей, назви машин та інших приладів, що використовуються в різних господарчих чи технічних галузях. Сюди ж відносимо найменування предметів, що стосуються різного роду професійної діяльності, наприклад: музичних інструментів, будівельних матеріалів, рибальського спорядження, механічних частин.

Деривати на позначення цієї галузі термінів охоплюють такі загальні словотвірні значення:

- 1) те, що знаходиться нижче, під чимось, позначеним мотивуючим словом;
- 2) те, що розташоване вище або спереду того, що позначає мотивуюче слово;
- 3) те, що стосовно до предмета, названого мотивуючим словом, займає у просторі положення зверху (над ним);
- 4) те, що прилягає до позначеного мотивуючою основою;
- 5) те, що знаходиться позаду чогось, названого мотивуючим словом;
- 6) те, що має ознаки того, що позначає мотивуюче слово;
- 7) те, що не має того, що називає мотивуюча основа;
- 8) те, що не повністю виражає ознаки того, що позначає мотивуюче слово;
- 9) те, що має половину ознак чогось, позначеного мотивуючим словом;
- 10) те, що є частиною від позначеного мотивуючим словом;
- 11) те, що має певне відношення до того, що виражає мотивуюча основа.

1. Значення «те, що розташоване нижче, під чимось, названим мотивуючим словом» притаманне конфіксальним іменникам з формантами **під-...-ник**, **під-...-ок**, **під-...-ї(а)**, **під-...-ень**, **під-...-аниц'(а)**, **під-...-ин(а)**, **під-...-ниц'(а)**.

Деривати з конфіксом **під-...-ник** реалізують такі лексико-словотвірні значення: а) подібність до названого мотивуючим словом за певними ознаками: *підрамник* (СУМ VI 489) «рамка, на яку натягується полотно для малювання картини»; *підшипник* (526) «опорна деталь для обертових або хитних частин механізму» (<*шип* «кінцева частина вала, якою він опирається на підшипник»); *підреберник* (ВТ 69) «термін, який використовують у типографії»; б) призначення для того, що називає мотивуюче слово: *підголівник* (СУМ VI 415) «пристрій для голови (звичайно на зуболікувальному, перукарському і т. ін. кріслах)»; *підп'ятник* (488) «пристрій для опори осі вертикального вала; пристрій для опори ніг веслувальника в човні»; *підресорник* (489) «планка, на яку кріпляться ресори»; *підлокитник* термін, який використовують у телеграфії»; *підпрасник* (70) «підставка під праску»; *піднитник* (69) «прут каретки мюль-машини»; в) частина від того, що позначає мотивуюча основа: *підверстатник* (СУМ VI 401) «нижня частина верстака»; *підпоясник* (ВТ 68) «підбрюшник у котла»; г) предмет менший у порівнянні з тим, що називає мотивуюче слово: *підфарник* (521) «невеликий допоміжний ліхтар на автомашині під фарами або поряд з ними».

У межах загальної дериваційної семантики деривати з формантом **під-...-ок** реалізують часткове словотвірне значення «предмет, який лише за деякими ознаками подібний до того, що позначає мотивуюча основа», наприклад: *підкрилок* (СУМ VI 444) «поверхня покриття для захисту частини машини, агрегату і т. ін.»; «пристосування на крилі літака для збільшення його підйимальної сили» (Трансп 112); «відвід на пароплаві»; *підрамок* (СУМ VI 489) «те саме, що

підрамник»; *підпилок* «стальний різальний інструмент у формі бруска з насічкою, що використовується для обточування металевих та деяких інших виробів»; *підмашинок* (СУМ VI 543) «вітряний млин кращої конструкції»; «вітряний млин з елементами механізації»; *підбурок* (Моск 57) «залізний гак, багор з дерев'яною ручкою, підбурком розправляють у час рибальства сіті, коли вони заплутуються»; *підбурок* (УРС 1926 557) «багор довжиною 1½ – 2 аршини для підтягування крупної риби з неводу»; «великий гачок на дерев'яній ручці»; *підсуччя* (ВТ 68) «буйок, який прив'язується одним кінцем за 1/3 якоря» (<*сучка* «буйок»); *підгрифок* (СМТ 76) «деталь струнних інструментів, до якої прикріплюються нижні кінці струн».

Ідентичну до попередньої лексико-словотвірну семантику реалізують декілька дериватів з афіксами **під-...-j(а)**, **під-...-ень**: *піддення* «піддон акумулятора, патрона»; *піддужжя* (Трансп 132) «піддуга у зводі»; *підлатень* (ВТ 69) «підрешетина» (<*лата* «довга жердина, яку кладуть горизонтально поперек крокви»); *підщоглень* (Трансп 156).

2. Значення «те, що знаходиться зверху на чомусь, позначеному мотивуючим словом» притаманне дериватам з конфіксами **на-...-ник**, **на-...-ок**: *навушник* (43) «пристрій для слухання звукопередач, що прикладається до вух або надівається на них»; для підтримання і стягнення уражених грижею місць»; *наколінник* (52) «пов'язка, накладка, що носиться на коліні»; *напульсник* (165) «пов'язка на руці, яку накладають у тому місці, де прощупується пульс»; *наручник* (179) (частіше вживається множинна форма – *наручники*) «з'єднані ланцюжком металеві кільця, що їх надівають на руки заарештованим»; *наякірник* (243) «поперечний дерев'яний або металевий стержень у верхній частині якоря»; *назубок* (93) «напилок, яким випилюють зубці, роблять насічку, зазублини і т. ін.»; *напилок* (142) «стальний різальний інструмент у формі бруска з насічкою, що вживається для обточування металевих та деяких інших виробів»; *накрижник* (УРС 1926 453) «льодоріз (біля моста)»; *накісток* (451) «пір'іна у поплавку»; *напотилчник* (51) «предмет, що використовується для захисту від вогню»; *назлежник* (Трансп 304) «нашпальник» (<*злежень* «шпала»); *наріжок* (107) «оковка кутові»; *наклюзник* (66) «кклюзак»; *натрубок* (ГТ 1122) «кільце». Більшість розглянутих іменників називають предмети, які призначені для того, що позначає мотивуюча основа.

Поодиноким прикладом у цій групі слів представлений афікс **на-...-ень**: *наголовень* (ВТ 51) «предмет, який використовують для скріплення частин крокви».

Формант **на-...-j(а)** виокремлюється в дериватах середнього роду: *наголов'я*, *наголів'я* (ВТ 56) «частина телефону».

За участю конфікса **на-...-івниц'(а)**, **на-...-ниц'(а)** утворились іменники жіночого роду: *накорчівниця* (Трансп 63) «пристрій, яким відводять корчі біля мостів»; *наріжниця* (10) «бракет у залізному судні»; *налюзниця* (47) «заглушина у судні» (можливо, від *шлюз*, спрощення *шл-л*); *наушниця* (Трансп 308) «телефонна раковина».

3. Значення «те, що стосовно до предмета, названого мотивуючим словом, займає в просторі положення зверху (над ним)» реалізують деривати з синонімічними формантами **над-...-ок**, **над-...-ник**: *надкрилок* (ВТ 51); *надвишок* (51) «предмет для збільшення висоти чого-небудь»; *наднитник* (51) термін, що використовується в текстильній промисловості; *надзлежник* (Трансп 93) «надшпальник» (<*злежень* «шпала»).

4. Значення «те, що прилягає до названого мотивуючим словом» притаманне дериватам з формантами **при-...-ок**, **об-...-ок**, **уз-...-ник**, **ви-...-ник**, **по-...-ниц'(а)**, **при-...-ник**, **при-...-j(а)**, **при-...-ниц'(а)**, **по-...-ин(а)**, **о-...-к(а)**.

За участю формантів **при-...-ок, об-...-ок, уз-...-ник, ви-...-ник, по-...-ниц'(а)** утворилися різні термінологічні назви: *прилавок* (СУМ VII 653) «спеціальний стіл для торгівлі у крамниці, буфеті, на базарі і т. ін.»; *облавок* (V 517) «борт корабля» (<лава «вузький місток, колода, перекинута через воду для переходу»), застаріле слово; *обрамок* (562) «те, чим обрамляється що-небудь, рамка» (можлива мотивація дієсловом *обрамляти*, у такому разі це суфіксальний іменник). До цієї групи належить іменник жіночого роду, утворений формантом **по-...-ниц'(а)**, *поземниця* (ТТ 135) «рівень (прилад)». Уживання різних формантів для творення похідних з ідентичною словотвірною семантикою частково зумовлене термінологічними потребами в різних виробничих сферах.

Назви частин народних музичних інструментів творяться за допомогою афіксів **при-...-ок, при-...-ник**: *приструнок* (СУМ VII 47) «коротка струна в бандурі, кобзі і т. ін.»; *притрубок* (Ум-С 1030) «бокова частина труби (музичного інструмента)»; *приструнник* (Гр III 443) «дерев'яна дощечка на музичних інструментах, якою закріплюються нижні кінці струн, струнотримач».

Деривати з формантами **при-...-ї(а), при-...-ниц'(а), по-...-ин(а), о-...-к(а)** мотивуються іменниками, що називають частини тіла людини або тварини. Конфікси **при-...-ї(а), при-...-ниц'(а)** входять у структуру застарілих дериватів, що позначають назви частин рицарських обладунків, наприклад: *причілля* (Д 249) «забрало»; *прилбиця* (Осн III 6) «частина шолому, що захищає лоб». Афікси **по-...-ин(а), о-...-к(а)** виокремлюються в іменниках жіночого роду, що позначають предмети подібні до названого мотивуючим словом: *победрина* (Трансп 123) «перекладина, що горизонтально з'єднує ноги крана»; *огузка* (ТехЕл 208) «цоколь у лампі», метафоризоване значення.

5. Значення «те, що розташоване позаду того, що називає мотивуюче слово» реалізують деривати з конфіксами **за-...-ник, за-...-ок, за-...-ець**.

У межах згаданої словотвірної семантики іменники з формантами **за-...-ник, за-...-ок** мають лексико-словотвірне значення «частина від названого мотивуючим словом», наприклад: *затильник* (СУМ III 347) «задня частина ствольної коробки ручного кулемета»; *законешник* (БукГов III 22) «частина батога, наконечник»; *зачолок* (СУМ VI 552) риб. «товста поперечна нитка на краю рибальської сітки»; *закрайок* (ВТ 56) «частина дошки»; *зарукавник, зарукавець* (О I 285) «нарукавник», деривати використовуються у кравецтві.

6. Подібність до названого мотивуючим словом виражають поодинокі іменники з афіксами **за-...-ець (за-...-ниц), за-...-ень**: *зазубець, зазубиць* (БукГов III 19) «рибацький гачок» (<зуб, зубець); *зазубень* (ВТ 30) «зубець, який входить». Сюди ж належить похідне жіночого роду з формантом **за-...-к(а)**: *загачка* (ГТ 111) «гач».

7. Значення «те, що відсутнє в позначеному мотивуючою основою» мають конфіксальні похідні з формантами **без-...-енк(а), без-...-ник, без-...-овин(а)**: *безличковина* (ВТ 5) «вид шкіри», термін використовується у чинбарів; *безіменка* (5) «дошка»; *безконечник* (Дубр 461) «спіраль». Останні два деривати можуть мотивуватися іменниками, прийменниково-відмінковими формами та прикметниками.

8. Значення «те, що не повністю виражає ознаки того, що названо мотивуючою основою» реалізується в похідних з конфіксом **па-...-ок**: *патрубок* (СУМ VI 98) «коротка трубка, що служить відводом від основної труби, від резервуара, з'єднує частини трубопровода, приєднує його до чого-небудь»; (Трансп 319) «відросток труби»; *пажердок* (ГТ 124) «короткий патрубок на жердині»; *паклинок* (Верх 154) «клин, за допомогою якого кріпиться коса на кісці»; *паріжок, парожок* (О II 41) «коротка кроква, яку додають до звичайної для розширення даху»; *паль-*

сок (Верх 243) «пристрій для рибалки» (<ліса «нитка або шнур на вудлищі, звитий із кінського волосся»).

9. Значення «те, що має половину ознак чогось, позначеного мотивуючим словом» притаманне дериватам з формантами **полу-...-ок, пів-...-ник, пів-...-іvk(a), полу-...-іvk(a)**, наприклад: *полутрямок* (Трансп 121) «поперечна переводина» (<*трям* «балка, перекладаина»); *полувісок* (Трансп 138) «вісь»; *полубочок* (ВТ 3), термін, який використовують каменярі (можливо, від *бік*); *півкутник* (ВТ 110).

З формантами **пів-...-іvk(a), полу-...-іvk(a)** вживаються похідні жіночого роду з ідентичною словотвірною семантикою: *півцалівка* (Трансп 138) «напівдюдіймівка» (<*цаль* «дюдійм – міра довжини»), однак не виключена мотивація іменником *цалівка* «дошка на дюдійм товщиною», у такому разі дериват *півцалівка* треба кваліфікувати як префіксальний; *півверстівка, полуверстівка* (ГТ 133) «карта». Останні два іменники – однокореневі словотвірні синоніми.

10. Значення «предмет, який є частиною від чогось, позначеного мотивуючим словом» притаманне дериватам з формантами **від-(од)-...-ок, від-...-ник, роз-...-в: відринвок** (Трансп 115; ВТ 60) буд. «частина ринви»; *відгілок* (ТехЕл 76) «те, що відводиться від основної лінії; відгалуження»; *одлясок* (Верх 66) «невеличка ляса біля кітця, яка затримує рибу і не дає їй змогу вийти з кітця» (<*ляса* «шит із міцних, очищених від листя очеретин», *кітець* «загорода із очеретяних ляс для вилову риби»).

З формантами **від-...-ник, роз-...-в** уживаються поодинокі деривати з ідентичною словотвірною семантикою: *відшумник* (ТехЕл 174); *розтруб* (СМТ 84) «широкий кінець трубки духових музичних інструментів».

11. Значення «те, що має відношення до названого мотивуючим словом» притаманне конфіксальним назвам, утвореним формантами **по-...-ок, по-...-ець, по-...-ище, з-...-ень, при-...-ок, по-...-к(a), з-...-иц'(a), по-...-н'(a), о-...-в(a)**.

За участю формантів **по-...-ок, по-...-ець, по-...-ище, з-...-ень, при-...-ок** утворились деривати з лексико-словотвірним значенням «предмет, який має властивості або ознаки того, що називає мотивуюча основа», які є однокореневими словотвірними синонімами і різняться відтінками в лексичній семантиці, наприклад: *поплавок* (СУМ VIII 207) «поплавець», «надутий повітрям прогумований мішок, який використовують як опору при швидкому наведенні мостів, лаштуванні поромів»; *поплавець* (207) «прикріплений до ліски шматок якої-небудь речовини, легшої від води, що утримує гачок на належній глибині й сигналізує про клювання риби», «прикріплена до дна або до берега споруда чи предмет, що утримується на поверхні води», «пристрій у гідрометричних і сигнальних приладах для визначення або регулювання рівня рідини»; *поплавище* (207) «прикріплений до дна предмет, що утримується на воді і вказує на місцезнаходження рибальського знаряддя». Сюди ж тяжіє застарілий дериват з афіксом **з-...-ень**: *злежень* (УРС 1926 318) «шпала» та відсубстантивний іменник з формантом **при-...-ок** *пригніток* (УРС 1926 625) «прес, тяжість» (<*гніт, гнітити*), хоча, можливо, це суфіксальний віддієслівний дериват від *пригнітати*.

Деривати з конфіксами **по-...-к(a), з-...-иц'(a)** позначають предмети, які є результатом дії, вираженої мотивуючим словом: *поноска* (СУМ VII 165) мисл. «предмет, який навчена собака приносить у зубах»; *здубиця* (ВТ 56) термін, який використовують у чинбарів (<*дубити* – вичиняти шкіру).

Лексико-словотвірне значення «предмет, призначений для того, що позначає мотивуюча основа» реалізують віддієслівні похідні з формантами **по-...-к(a), по-...-н'(a), о-...-в(a)**, наприклад: *поковка* (СУМ VII 33) «заготовка, при-

значена для кування, або металевий виріб, одержаний в результаті кування»; *похідня* (Дз Подністр 50) риб. «довга міцна дошка, яка перекидається з одного човна на другий, коли виймають невід» (<*ходитьи*); *очена* (Трансп 317) «багор» (<*чепляти*), цей іменник має значення спільного роду.

У сучасній українській мові іменники, що позначають професійно-технічні терміни, творяться за участю великої кількості конфіксальних формантів. Використання кожного афікса зумовлене існуванням різних семантичних відтінків у межах певних типів лексико-словотвірних значень, а також певними стилістичними, фонологічними та граматичними причинами. Іменникові конфікси, за участю яких творяться професійно-технічні терміни, виявляють здатність приєднуватися до основ різної частини мовної належності й реалізовувати за один словотворчий акт великі обсяги значень, раціонально й точно передавати словотвірну семантику.

Бібліографічні посилання

1. **Горпинич В. О.** Українська словотвірна дериватологія / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – 189 с.
2. **Гумецька Л. Л.** Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К., 1958.
3. **Д'яков А.** Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. Д'яков, Т. Кияк, З. Куделько. – К. : Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 218 с.
4. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996.
5. **Ковалик І. І.** Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами / І. І. Ковалик. – Ч. І. – Львів, 1858. – 153 с.
6. **Кубрякова Е. С.** Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М., 1969.
7. **Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)** / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур. – Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ «ЛПІС» ЛТД, 2010. – 480 с.
8. **Сучасна українська літературна мова: підручник** / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, та ін.; за ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид. – К. : Вища шк., 1997.
9. **Сучасна українська літературна мова: підручник** / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994.

Список використаних джерел

- БукГов – Матеріали до словника буковинських говірок. Вип. 1–6. – Чернівці : Чернівецьк. держ. ун-т, 1971–1979.
- Верх – Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів / І. Верхратський // ЗНТШ. – 1899. – Т. XXX. – 114 с.
- ВТ – Практичний словник виробничої термінології / упоряд. І. Шелудько. – Х. : Держ. вид-во України, 1931. – 110 с.
- Гр – Словарь української мови : у 4 т. / збір. ред. журн. «Києв. Старина» / упоряд. Б. Грінченко. – К., 1907–1909.
- ГТ – Василенко П., Шелудько Ів. Словник гірничої термінології. (Проект). – Х. : Держ. вид-во України, 1931. – 142 с.
- Д – Дубровський В. Словник Українсько-московський. – 5 вид. – К. : Рідна мова, без року. – 361 с.
- Дубр – Дубровський В. Словник московсько-український. – К. : Рідна мова, 1918. – 542 с.
- Моск – Москаленко А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. Москаленко. – Одеса : ОДУ, 1958. – 78 с.

- О – Онишкевич М. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. I. – 495 с. Ч. II. – 515 с.
- Осн – Словнички з журналу «Основа», що виходив у 1861–1862 рр.
- СМТ – Юцевич Ю. Словник музичних термінів / Ю. Юцевич. – К. : Музична Україна, 1971. – 142 с.
- СУМ – Словник української мови : у 11 т. / І. Білодід, А. Бурячок, Г. Гнатюк та ін. / [гол. ред. І. Білодід]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
- ТехЕл – Шелудько І. Словник технічної термінології. Електроніка / І. Шелудько. – К. : Держ. вид-во України, 1928. – 248 с.
- ТТ – Трихвилів Ю. Словник технічної термінології. Мірництво. (Проект) / Ю. Трихвилів, І. Зубков. – К. : Держ. вид-во України, 1930. – 155 с.
- Ум-С – Уманець М. Словарь російсько-український : у 2 т. / М. Уманець, А. Спілка. – Львів : Друкарня тов. ім. Шевченка, 1893. – Т. I. – 270 с. Т. II. – 286 с.
- УРС 1926 – Ніковський А. Українсько-російський словник / А. Ніковський. – К. : Вид-во «Горно», 1926. – 864 с.

Надійшла до редколегії 28.02.13